

П. Й. Каришковський

**ДОПОВНЕННЯ
ДО ІСТОРІЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ ОЛЬВІЇ
наприкінці IV ст. до н. е.**

Кілька років тому ми присвятили спеціальні розвідки срібним монетам Ольвії, на яких зображається Деметра¹. З того часу нам пощастило вивчити ще кілька екземплярів таких монет, в тому числі і невиданих варіантів, що дозволяє переглянути деякі питання, зв'язані з карбуванням срібла в Ольвії наприкінці IV та в перші роки III ст. до н. е. Користуємося нагодою висловити найщирішу подяку Л. М. Беловій, яка звернула нашу увагу на два чудові статери ермітажної збірки, що переховуються окремо від решти ольвійських монет, а також дирекції Інституту археології АН УРСР, що надала нам можливість систематично працювати над монетами, знайденими в Ольвії в останні роки. Дякуємо, нарешті, і усім колекціонерам, що дозволили нам використати екземпляри, які входять до їх невеликих збірок.

В наших працях було висунуто думку про необхідність поділяти ольвійські статери із зображеннями Деметри та орла, що шматує дельфіна, на дві групи та на низку серій². До підгрупи А нашої класифікації відноситься статер з колекції Д. І. Мошнягіна в Москві (табл. I, рис. 1). Монета, на жаль, пошкоджена, але дуже близька до екземпляра, який належить Кембріджському університету³; про тотожність штемпелів аверсів висловитися не наважимося, бо кембріджська монета відома нам тільки по репродукції, а статер, що його ми видаємо тут, пошкоджено якраз на обличчі (здається, з огляду на характерну зачіску, що обидва екземпляри могли бути вибиті одним штампом); реверси безумовно походять від одного штемпеля, про що яскраво свідчать крила орлів та інші дрібні деталі (наприклад, В у написі), проте колос, який чітко помітний на монеті з Кембріджу, тут не вмістився. Вага монети 12,05 г, діаметр 22 мм.

До приватної ж збірки належить і статер підгрупи С з ім'ям МОСХ (табл. I, рис. 2). Аверс монети безнадійно зіпсовано невмілою та неуважною «чисткою»; здається, що вона вибита одним штампом з іншими екземплярами цієї підгрупи⁴. Цікаво, що реверс, навпаки, походить від іншого штемпеля, ніж раніше відома монета з цим самим ім'ям (нор., наприклад, обрис дельфіна). Вага монети становить лише 11,88 г, хоч розмір її порівняно великий — 23—25 мм.

¹ П. О. К а р ы ш к о в с к и й, О классификации серебряных статеров Ольвии IV в. до н. э., КСИИМК, вып. 66, 1956, стор. 69—77, його ж, З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії, I, «Археологія», т. XI, 1957, стор. 45—69.

² КСИИМК, вып. 66, стор. 69—71; «Археологія», т. XI, стор. 48—51.

³ № 1 у списку, вміщеному у нашій статті у КСИИМК, вип. 66, на стор. 75—77; пор. «Археологія», т. XI, табл. I, 1. Далі усі посилання на статери даємо у вигляді вказівок на №№ їх у згаданому списку (де вказана література, присвячена кожній монеті) та на зображення на таблицях, вміщених в «Археології», т. XI.

⁴ КСИИМК, вип. 66, стор. 75, №№ 7—8; «Археологія», т. XI, табл. I, 7—8.

Ознайомившись з оригіналами групи статерів, знайдених в 1946 р. в Ольвії (раніше ми видали їх за фотографіями, які ласкаво надіслав нам Л. П. Харко), ми можемо з певністю твердити, що над орлом стоїть у двох випадках не проста літера Е, а ускладнена наявністю зліва і зверху від вертикальної частини специфічного потовщення⁵. Чи не йдеться в даному разі про монограму, схожу до монограми, яку знаходимо на статерах з тризубцем (тобто >| та Е, об'єднані загальною вертикальною гастрою)? Крім того, зараз є всі підстави вважати, що обидві монети з скороченням Е вибиті одним штампом реверсу; штемпелі аверсів, навпаки, безумовно різні.

Звертаючись до статерів підгрупи F, які теж були знайдені в Ольвії. вкупі з тими, про які в нас сказано вище, відмітимо, що аверси обох статерів⁶ різні. Штампи реверсів теж оригінальні: на одній монеті над орлом стоїть знак Е, а ніяк не >Е, інші деталі теж свідчать, що переднами особливий штемпель (пор., наприклад, хвіст орла та тризубець). Реверс другої відзначається виключною близькістю до штемпеля, яким карбовано переважно більшість екземплярів підгрупи F, але відрізняється від цього останнього (пор. пір'я в крилах, хвіст птаха, тризубець). Крім того, екземпляр з колишньої колекції О. М. Романова⁷ як нам здається, треба вважати за вибитий тою ж самою парою штампів, як і монета з колишньої збірки Сен-Марсо, яка не була врахована нами у 1956 р.⁸

До цієї ж підгрупи можна зараз віднести ще дві невідані монети. Обидві походять від однієї пари штемпелів, спільної для більшості екземплярів підгрупи⁹. Перша, сильно стерта (табл. I, рис. 3), важить 8,32 г, діаметр її 23 мм; друга, розламана на дві частини та невдало склеєна (табл. I, рис. 4) — 8,38 г (діаметр її — 22—24 мм). Ця остання знайдена в 1952 р. на відомому Білозерському городищі (Херсонська обл.).

До другої групи, яку ми раніше не визнавали за можливе поділяти на підгрупи (вона в цілому складала підгрупу G нашої класифікації), відносяться також кілька нових монет. Перший статер Ермітажної збірки (табл. I, рис. 5) відзначається надзвичайно маленьким для монет цього типу обличчям Деметри та дуже своєрідно трактованим волоссям, насмі якого вільно і невимушено розлітаються навкруги голови та шиї. Штамп реверса теж оригінальний — орел та дельфін трактовані тут дуже близько до монет першої групи — в усякому разі вони сильно відрізняються від схематичних зображень, характерних для другої групи статерів. Ми вважаємо, що ця монета має бути виділена у окрему підгрупу G¹, перехідну від статерів першої групи до другої. Вага монети 12,42 г, діаметр 22 мм.

Привертає увагу і монета, знайдена, якщо вірити одержаній нами інформації, в Криму під час Великої Вітчизняної війни і тепер загублена, так що ми видаєм її по фотографічному знімку, не дуже вдалому до того ж (табл. I, рис. 6). Відмінну рису цього екземпляру треба бачити в тому, що Деметра на аверсі повернута тут праворуч. Реверс походить від одного штампу з екземпляром Паризької Національної бібліотеки: хоч цей останній виданий лише у вигляді гравюри, проте характерний вигин дельфіна, загальна недбайливість і грубість виконання, моделювання орли-

⁵ КСИИМК, вип. 66, стор. 75, №№ 10—11; «Археологія», т. XI, табл. II, 1—2.

⁶ Там же, стор. 76, №№ 14 та 22, «Археологія», табл. II, 5 та 13.

⁷ Там же, № 21; «Археологія», т. XI, табл. II, 12.

⁸ «Ars Classica», Catalogue № XVI (Collection de R. St. Marceaux etc.), Geneve, 1933, p. 63, pl. 36, № 1075, вага 11,81 г.

⁹ Наприклад, №№ 27—28 нашого списку, які важать теж 8, 55 та 8, 57 г.

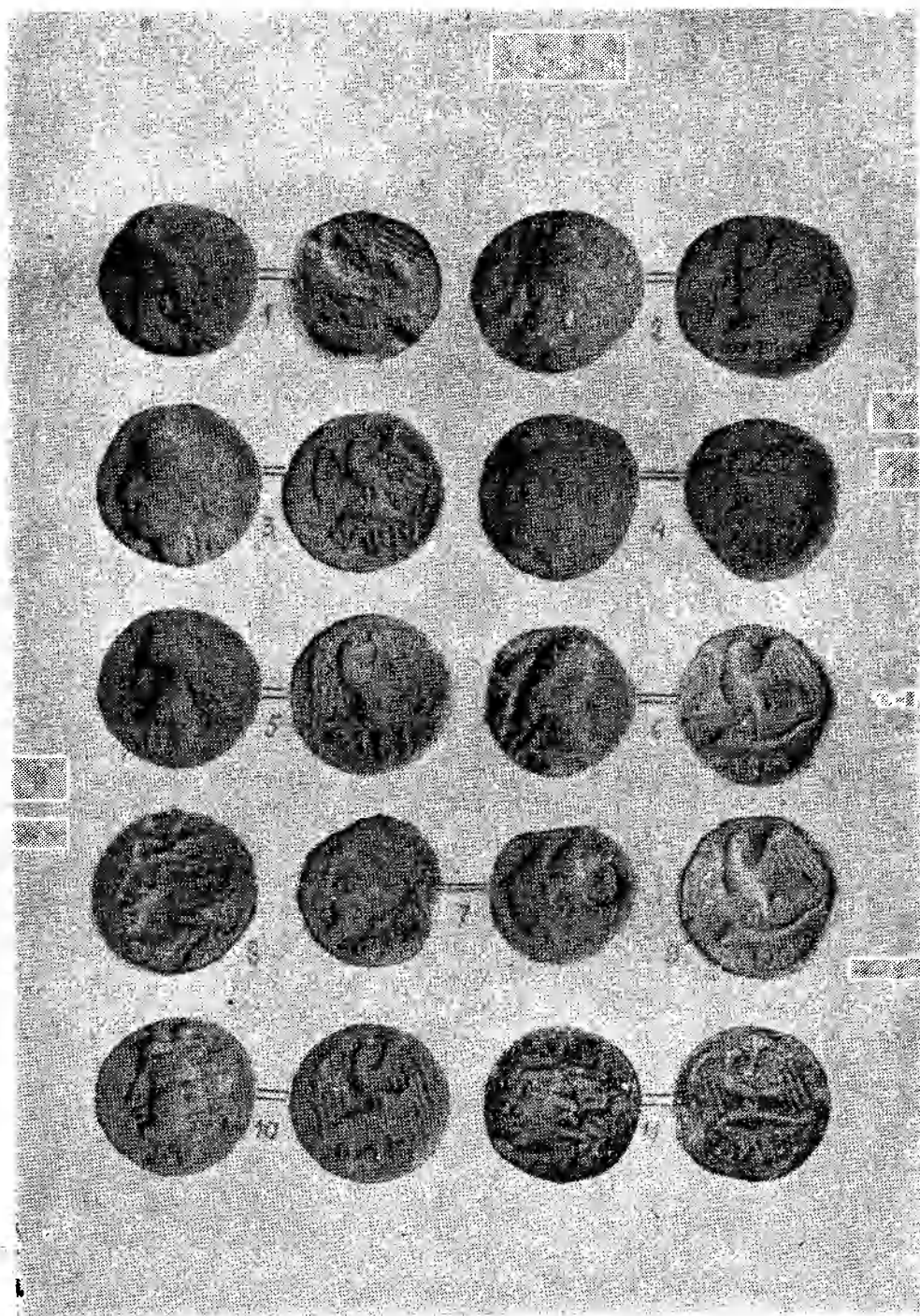

Табл. I.

ного хвоста, характер напису не лишають місця для сумнівів¹⁰. Розмір і вага монети невідомі (остання становила «більше як 8 грамів», але скільки саме, встановити не можна).

Інша монета, карбована загальним штемпелем реверсу з описаною, була знайдена в Ольвії в 1957 р. Вона має виключний інтерес: на аверсі і на реверсі зверху старих типів були вибиті нові — Геракл та палиця у вінку¹¹. Новий реверс припав при цьому на аверс старого типу, а новий аверс майже зовсім знищив старий реверс (табл. I, рис. 7). Проте нам вдалося помітити «індивідуальні» ознаки штемпелів: аверс з Деметрою походить від одного штемпеля з паризьким екземпляром, аверс якого видав Б. Пік (для зручності наводимо тут репродукцію, рис. 8)¹², реверс, як показує дуже своєрідне розташування та форма літер, вибито одним штампом з тою ж паризькою монетою та з попереднім екземпляром. Вага цієї монети складає лише 7,23 г (перед перекарбуванням вона була обрізана), розмір — 19—21 мм.

Не можна не звернути тут уваги на той факт, що у збірці Ф. Імгоф-Блумера у Вінтертурі була ще одна монета, карбована тим самим штампом реверса; вона видана без зображення¹³, але реверс її вміщено в іншому місці¹⁴. Вага цього екземпляра складає 8,25 г, діаметр 22 мм. При цьому звертає увагу, що голова Деметри і тут повернута праворуч. Крім цього, Ф. Імгоф-Блумер, а слід за ним і О. Бернгард вказують, не надаючи цьому особливої уваги, що монета мідна. Недивлячись на великий авторитет видатного швейцарського нумізмата, ми дозволимо собі поставити під сумнів визначення металу, яке він зробив; серед ольвійських монет, відмітимо мимохідь, нерідко зустрічаються екземпляри, які тільки після довгочасного вимивання у спеціальних хімічних розчинах виявляють, що вони срібні: низькопробне срібло створює патину, що надає монеті вигляд справжньої бронзи, і гадаємо, що Ф. Імгоф-Блумер просто не звернув на свій екземпляр належної уваги.

Другий статер Ермітажної збірки (табл. I, рис. 10) теж не позбавлений цікавості. Штемпель його аверса той самий, яким бито монети, видані у нашому списку під номерами 37—38, штемпель реверса об'єднує його з більшістю статерів другої групи (№№ 32—37 списку). Цей статер важить лише 11,67 г, розмір його 23 мм. Від цієї ж самої пари штампів походить і статер з колекції Й. Міхери (в Празі), вага його, на жаль, не вказана видавцями (табл. I, рис. 11)¹⁵.

Таким чином, ми можемо збільшити кількість відомих раніше статерів Ольвії з типами Деметри та орла, який роздирає дельфіна, на 11 екземплярів. В той же час нам доводиться виключити з нашого списку монету № 36, видану без вказівки на вагу та місце зберігання О. М. Зографом¹⁶. На таблиці останнього на монеті помітні плями на дельфіні, що ми їх вважали за наслідок пошкодженості цієї монети — і в той же час за індивідуальну ознаку даного екземпляра. Але, ознайомившись, з ласкаво-

¹⁰ КСИМК, вип. 66, стор. 76, № 30; М. Непіп, Manuel de numismatique ancienne, Atlas, Paris, 1872, pl. XV, 2.

¹¹ Пор. В. Пік, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, B. I, H. I. Berlin, 1898, Taf. X, 21.

¹² В. Пік, op. cit., Taf. IX, 2.

¹³ Ф. Імгоф-Блумер, Antike griechische Münzen, «Schweizerische Num. Rundschau», B. XIX, 1913, S. 5, № 2. Ця монета перейшла потім до збірки родича Імгоф-Блумера, О. Бернгарда.

¹⁴ О. Бернгард, Der Adler auf Griechischen und Römischen Münzen, «Schweizerische Num. Rundschau», B. XXVI, 1936, S. 119, № 18, T. II, 18 (тільки реверс). Пор. на нашій таблиці рис. 9.

¹⁵ Antike Münzen aus Olbia und Pantikapaenum, Photographien von M. Hrbas und J. Marco, Text von K. Dittrich, Artia (Prag), 1959, Taf. 20—21.

¹⁶ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, табл. XXXII, 3.

го дозволу Д.Б. Шелова, з авторським оригіналом таблиць, зданих у видавництво при підготовці до друку праці О. М. Зографа, ми пересвідчилися в тому, що перед нами екземпляр Британського музею (№ 35 нашого списку), зображення якого тільки випадково було пошкоджено під час друку. Отже загальна кількість відомих нам статерів першої групи складає зараз 33, другої групи—15 екземплярів. Це небагато, але О. Л. Бертъе-Делагард наводив у своєму списку вагові дані лише про 22 статери, причому три з них не увійшли до нашої збірки та лишаються невідомі (ваги 10,13, 10,10 та 10,07 г)¹⁷.

Якщо підвести підсумки нашим спостереженням над комбінаціями штемпелів, якими биті усі ці монети, то можна сказати таке. Обидва статери підгрупи А биті одною парою штемпелів; всередині підгрупи В знаходимо якнайменше три штемпелі аверсів та п'ять штемпелів реверсів; всі три статери підгрупи С походять від одного штемпеля аверса та від трьох штемпелів реверсів; унікальний статер підгрупи D битий особливими штемпелями; серед трьох статерів підгрупи Е є два штемпеля для аверсів, причому останній з них є спільним з одним із статерів слідуєщої підгрупи F (з монограмою із літер П та Е)¹⁸ та два статери зв'язуються спільністю штемпелів реверсу (№№ 10—11 нашого списку). Всередині підгрупи F, якщо виключити битий оригінальними штемпелями вищезгаданий статер (з монограмою з літер П Е) знаходимо 5 різних штампів аверсів: а) №№ 14—15 нашого списку; б) № 21; в) № 22; г) №№ 17—20, 24, 27—28 (сюди ж відносяться статери, вміщені тут на таблиці під номерами 3—4); монета з колишньої збірки Беккера (№ 16) карбована тим самим штампом аверса, як і монета з монограмою ПЕ (№ 13) та один із статерів підгрупи Е (№ 12); про штамп аверса монети № 23 судити важко. Нарешті, штемпелів реверса (з монограмою >Е) в підгрупі F налічуємо тільки чотири: а) №№ 14 і 16; б) № 15; в) №№ 21-22; г) №№ 17-20, 23-24, 27-28 та згадані нові екземпляри. Оскільки при цьому всередині підгрупи F відомі, при порівняно великій кількості монет (19 екземплярів), тільки два скорочення магістратського імені (ПЕ та >Е, в обох випадках у монограмі), ми вважаємо, що не можна поширювати час випуску цих монет на два десятки років, як це ми приймали раніше¹⁹, та його треба обмежити. В той час необхідно трохи розширити хронологічні рамки попередньої групи, де теж відомі два скорочення магістратських імен; отже ми відносимо зараз підгрупу Е приблизно до 325—320 рр. до н. е., а підгрупу F — приблизно до 320—315 рр. до н. е. Тоді перехідні екземпляри другої підгрупи треба також відсунути ще у останні роки IV ст. до н. е.

Всередині другої підгрупи ми спостерігаємо такі комбінації штемпелів. Статер, виданий вище під № 5, являє собою цілком виразний стилістичний перехід від монет першої групи до другої; ми виділяємо його, як зазначено вище, у підгрупу G'; штемпелі цієї монети цілком оригінальні. До цієї ж перехідної підгрупи відносимо монету, вміщену на таблиці під номером 6 (з зображенням Деметри праворуч) та зв'язану з нею спільністю штампа реверса Паризьку монету (№ 30); про аверс монети, що належала Імгооф-Блумеру, висловлюватися не наважуємося, проте, зважаючи на виключну рідкість повороту богині праворуч, можна припустити, що і цей екземпляр об'єднувався з вищевиданим спільністю штемпеля. Усі монети підгрупи G' визначаються тим, що зображають орла та дельфіна у перехідній манері від реалізму типів статерів першої групи до

¹⁷ А. Л. Бертъе-Делагард, Материалы для весовых исследований и царей Сарматии и Тавриды, НС, т. II, М., 1913, стор. 63, № 3.

¹⁸ КСИИМК, вип. 66, стор. 71, № 13; «Археологія», т. XI, табл. II, 4.

¹⁹ Там же, стор. 73; «Археологія», т. XI, стор. 56—58.

повного схематизму другої. Основну масу монет цієї останньої групи ми визначаємо як підгрупу G². Хронологічно обидві підгрупи групи G дуже близькі, мабуть навіть одночасні, і відносяться до кінця IV ст. до н. е.

Підсумки наших спостережень мають такий вигляд (штемпелі аверсів та реверсів визначені порядковими номерами з помітками відповідно А і Р):

Перша група

Підгрупа А (близько перед 350 р. до н. е.).

- № 1 Університетський музей (Кембрідж). Вага 11,73 г. А-1, Р-1.
№ 1а Прив. кол. Вага 12,05 г. А-1, Р-1;

Підгрупа В (близько 350—340 рр. до н. е.)

- № 2 (Бертъе-Делагард) Вага 12,37 г. А-2, Р-2.
№ 3 (Гіль) Вага 12,15 г. А-3, Р-3²².
№ 4 (Гіль) Вага 12,78 г. А-3, Р-4.
№ 5 Історичний музей (Москва). Вага 12,06 г. А-3, Р-5²³.
№ 6 Британський музей (Лондон). Вага 8,21 (монета пошкоджена) А-4, Р-6.

В цій підгрупі знаходимо 4 скорочення магістратських імен.

Підгрупа С (близько 340—335 рр. до н. е.)

- № 7 Ермітаж (Ленінград). Вага 12,53 г. А-5, Р-7²⁴.
№ 8 Кол. Сміта (США). Вага 11,78 г. А-5, Р-8.
№ 8а Прив. кол. Вага 11,88 г. А-5, Р-9.
В цій підгрупі 2 скорочення імен.

Підгрупа D (близько 330 р. до н. е.)

- № 9 Прив. кол. Вага 11,92 г. А-6, Р-10.

Підгрупа Е (близько 325—320 рр. до н. е.)

- № 10 Інститут археології АН УРСР (Київ). Вага 12,27 г. А-7, Р-11.
№ 11 Інститут археології АН УРСР (Київ). Вага 11,57 г. А-8, Р-11.
№ 12 (Куріс). Вага 11,96 г. А-9, Р-12.
В цій підгрупі 2 скорочення імен.

Підгрупа F (близько 320—315 рр. до н. е.).

- № 13 Прив. кол. Вага 12,12 г. А-9, Р-13.
№ 16 Берлінський музей 12,65 г. А-9, Р-14.
№ 14 Інститут археології АН УРСР (Київ). Вага 11,83 г. А-10, Р-14.
№ 15 Одеський музей (монета втрачена). Вага 11,99 г. А-10, Р-15 (?)²⁵.
№ 21 (Романов) Вага 12,01 г. А-11, Р-16.
№ 21а (У торгівлі). Вага 11,81 г. А-11, Р-16.
№ 22 Інститут археології АН УРСР (Київ). Вага 12,30 г. А-12, Р-16.

²² Ця монета перевидана в каталозі *Münzen und Medaillen A. G., Liste 184, Basel, Oktober 1958, S. I, n. 3, Fig. I, 3.*

²³ Ця монета видана також у каталозі *F. Schlessinger, Sammlung ausländischen Museumbesitz, Abt. 2, Antike Münzen, Berlin, 1934, S. 7, n. 116, Taf. III, 116.*

²⁴ Ця монета видана також у книзі *Д. Б. Шелова (Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 57, рис. 17).*

²⁵ Ця монета видана ще у минулому сторіччі, про що не згадано нами у цитованій вище статті (*КСИИМК, вип. 66*); пор. *Н. Н. Мурзакевич, Ольвийские древности, ЗООИД, т. III, 1853, стор. 246, № 4, табл. VI, 2.*

- № 17 Одеський музей (монета втрачена). Вага 12,21 г А-13 (?), Р-17.
 № 18 Ермітаж (Ленінград). Вага 11,97 г А-13, Р-17 (?).
 № 19 Прив. кол. Вага 11,85 г. А-13, Р-17.
 № 20 Одеський музей (монета втрачена). Вага 12,24 г А-13, Р-17.
 № 24 Прив. кол. Вага 11,57 г. А-13, Р-17.
 № 27 Прив. кол. Вага 8,55 г. А-13, Р-17.
 № 28 Музей образотворчого мистецтва (Москва). Вага 8,51 г. А-13, Р-17.
 № 28а Прив. кол. Вага 8,32 г. А-13, Р-17.
 № 28б Прив. кол. Вага 8,38 г. А-13, Р-17.
 № 23 Одеський музей (монета втрачена). Вага 11,61 г. А-14 (??), Р-17.
 № 25 (Куріс). Вага 11,67 г. Штемпеля невідомі.
 № 26 Карлсруе. 11,50 г. Штемпеля невідомі.
 В підгрупі F два типи скорочень магістратських імен.

Друга група

Підгрупа G¹ (між 315 та 305 рр. до н. е.)

- № 30а Ермітаж (Ленінград). Вага 12,42 г. А-15, Р-18.
 № 30б Прив. кол. Вага «більше як 8 г». А-16, Р-19.
 № 30в Імгоф-Блумер (Швейцарія). Вага 8,25 г А-?, Р-19.
 № 30 Національна бібліотека (Париж). Вага 12,47 г. А-17, Р-19.
 № 30г Інститут археології АН УРСР (Київ). Вага 7,23 г. А-17 (?), Р-19 (?).

Підгрупа G² (між 310 та 300 рр. до н. е.).

- № 29 Ермітаж (Ленінград). Вага 12,28 г. А-18, Р-20.
 Р-19 (?)
 № 32 Національна бібліотека (Париж). Вага 12,30 г. А-19, Р-21²⁶.
 № 33 Історичний музей (Москва). Вага 12,46 г. А-19, Р-21.
 № 34 (Романов). Вага 12,35 г. А-19, Р-21.
 № 35 Британський музей (Лондон). Вага 12,56 г А-19, Р-21.
 № 31 Археологічний музей (Одеса). Вага 12,41 г А-20, Р-22²⁷.
 № 37 (У торговлі). Вага 11,75. А-21, Р-21.
 № 37а Ермітаж (Ленінград). Вага 11,67. А-21, Р-21.
 № 37б Міхера (Прага). Вага невідома. А-21, Р-21.
 № 38 Британський музей (Лондон). Вага 9,75 г А-21, Р-21.
 № 39 Берлінський музей. Вага 11,85. Штемпеля невідомі.

Вивчаючи вагові дані цих монет, ми розміщаємо їх у такому порядку

12,80	12,78(В), 12,65(Ф);
12,60	12,56(G ²), 12,53(С), 12,47(G ¹), 12,46(G ²), 12,42(G ¹), 12,41(G ²).
12,40	12,37(В), 12,35(G ²), 12,30(Ф), 12,30(G ²), 12,28(G ²), 12,27(Е), 12,24(Ф), 12,21(Ф);
12,20	12,15(В), 12,12(Ф), 12,06(В), 12,05(А), 12,01(Ф);
12,00	11,99(Ф), 11,97(Ф), 11,96(Е), 11,92(Д), 11,88(С), 11,85(Ф); 11,83(Ф); 11,81(Ф);

²⁶ Посилання на Miscellanea Salinas (КСИМК, вип. 66, стор. 76, № 32) відноситься до екземпляра Британського музею (№ 35 нашого списку).

²⁷ Ця монета перевидана О. Г. Сальниковим (О. Г. Сальников, Золоті та срібні монети Ольвії з колекції Одеського музею, Праці ОДУ, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 144, № 4, табл. XV, 4).

11,80	11,78 (C), 11,75 (G ²), 11,73 (A), 11,67 (F), 11,67 (G ²), 11,61 (F);
11,60	11,57 (E), 11,57 (F), 11,50 (F);
9,80	9,75 (G ²);
8,60	8,55 (F), 8,51 (F);
8,40	8,38 (F), 8,32 (F), 8,25 (G ¹), 8,21 (B);
8+x	«8+x» (G ¹), «7,23+x» (G ¹).

З наведеної таблиці видно, що переважна більшість монет першої групи тяжіє до норми, близької до 11,9 г, а другої — до норми, близької до 12,4 г. Але в обох випадках ми маємо перед собою одну вагову систему — егінську²⁸.

Збільшення середньої ваги у другій групі треба, мабуть, пояснити погіршенням якості металу.

В той же час привертає увагу наявність немалої групи статерів, переважно підгруп F та G¹, вага яких складає 8,55—8,51—8,38—8,32—8,25—«більше як 8» г; сюди ж відноситься і перекарбована монета, знайдена в Ольвії влітку 1957 р. — її вага 7,23 г, але на оригіналі дуже добре видно, що в одному місці перед перекарбуванням від монети відрубано шматок металу; немає сумніву, що і вага цього екземпляру була більше як 8 г. Чи не маємо ми тут спроби ольвіополітів перейти до аттичної системи монетної ваги? Ця спроба припадає на межу між першою та другою групами, тобто вона мала місце в передостанньому десятилітті IV ст. до н. е. Відомо, що в близький час золоті монети Пантікапейю відходять від своєї первісної норми 9,1 г та переходять до аттичної системи²⁹; в той же час змінюється і система срібних монет³⁰.

Можна припустити, що і ольвіополіти випустили останні монети першої групи та перші монети другої групи за аттичною системою, але потім повернулись до традиційної егінської. Оскільки така спроба не могла не похитнути до певної міри довір'я до ольвійського срібла, місто підвищує вагу монет слідуєчих серій — зрозуміло, у межах егінської системи, але з таким розрахунком, щоб полегшити обмін своїх статерів на монети аттичної системи. Дійсно, егінський статер, який важить близько 12,4 г, практично не відрізняється від аттичної тридрахми. Нагадаємо, що одночасно з статерами другої підгрупи Ольвія випускає і срібні триболи егінської системи (середня вага 2,93 г), які могли правити за тетробол аттичної ваги³¹. Золото в цей час ольвіополіти випускали у вигляді гемідрахм аттичної системи³².

Відносячи спроби переходу міст Північного Причорномор'я до аттичної системи до передостаннього (Ольвія) та останнього (Пантікапей) десятиріч IV ст. до н. е., ми можемо вказати і на імовірну причину таких змін. Саме у цей час у грошовому обігу античного світу розповсюджуються золоті статери та срібні тетрадрахми Олександра і діадохів, в тому числі і в Причорномор'ї з'являється чимало монети Олександра і Лісіма-

²⁸ Пор., наприклад, вагові хитання у карбуванні інших міст, що випускали у IV ст. до н. е. срібло за егінською системою — E. V a b e l o n, *Traité des monnaies grecques et romaines, partie 2, t. III, Paris, 1914, col. 151—166, №№ 112—140* (Егіна, між 480—348 рр. до н. е.; макс. вага 12,37 г, мінім.—11,65 г); col. 235—238, №№ 234—270 (Фіви, між 426—338 рр. до н. е.; макс. вага 12,45 г, мінім.—11,60) та ін.

²⁹ А. Л. Б е р т ь е - Д е л а г а р д, *Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в пол. IV в. до н. э.*, НС, I, М., 1911, стор. 51—53, Д. Б. Ш е л о в, *Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э.* М., 1956, стор. 96, 138—139.

³⁰ К. В. Г о л е н к о, *К датировке пантикапейских тетрадрахм*, КСИИМК, вип. 63, 1958, стор. 158, 161.

³¹ «Археологія» т. XI, стор. 54, прим. 2, табл. III, 15—17. Пор. А. Н. З о г р а ф, *Античные монеты*, стор. 44, також КСИИМК, вип. 66, стор. 74.

³² «Археологія», т. XI, табл. III, 1—4.

ха³³. Очевидно, це й вимушувало ольвіополітів і боспорян зробити спробу пристосувати своє грошове господарство до вимог тодішнього «світового» ринку.

Треба тут же зазначити, що розповсюдження монет Олександра та діадохів вело за собою принципіальну зміну в усьому грошовому господарстві античного світу: якщо раніше мірою вартості майже скрізь було срібло, то тепер ця функція переходить до золота. Позбавлені власних джерел цього металу та переживаючі труднощі у зв'язку з конкуренцією єгипетської пшениці, міста Північного Причорномор'я не мають можливості і далі карбувати своє золото³⁴. На початку III ст. до н. е. на Боспорі припиняється і випуск срібла, внаслідок чого в його грошовому господарстві спостерігається своєрідна «криза»³⁵. Ольвіополіти знаходять тимчасовий вихід у переході до полегшеної, по суті справи умовної, срібної драхми родоської системи³², але згодом і в Ольвії спостерігаються типові кризові явища — обмеження випуску срібла, надкарбування та перекарбування мідних монет тощо. Але ці явища заслуговують на окремий розгляд.

³³ Д. Б. Шелов, вказ. твір, стор. 129—130, 194—198; А. Н. Зограф, Античные монеты; стор. 43, 129, 180; пор. С. Seltman, Greek Coins, 2 ed., London, 1955, p. 203.

³⁴ Цим питанням ми присвятили окрему розвідку.

³⁵ Д. Б. Шелов, Монетное дело Боспора, стор. 107 і далі, пор. його ж статтю «Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э.», МИА, № 33, 1954, стор. 58—70.

³⁵ Пор. нашу роботу «Ольвия та Родос», МАПН, вип. II, 1959, стор. 73—79. У зв'язку з наведеними там міркуваннями, ми не поділяємо зараз висловленої у нашій розвідці 1957 р. думки про те, що вже статери другої групи вибиті за родоською системою («Археологія», т. XI, стор. 64—66) та повертаємося до думки про те, що вони були поєднуючою ланкою між єгінською та аттичною системами (пор. КСИИМК, вип. 66, стор. 74).